

O'ZBEK TILIDA PRESUPPOZITSIYA VA IMPLIKATURANING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

U.E.Karimova¹

Mas'ul muallif: Karimova Umida Erkinovna, G'ijduvon tuman ixtisoslashtirilgan maktab-internati.

e-mail:
umidakarimova95@mail.ru

Accepted: 19 Sentabr 2026
Published: 19 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY-4.0) license.

Iqtibos uchun: Karimova, U. E. O'ZBEK TILIDA PRESUPPOZITSIYA VA IMPLIKATURANING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI / U. E. Karimova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 1. — B. 408–411.

1. G'ijduvon tuman ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Annotatsiya. Maqolada presuppozitsiya va implikatura hodisalarining lingvopragmatik tabiati o'zbek va ingliz tillari materiali asosida qiyosiy tarzda o'rganiladi. Tadqiqotning asosiy e'tibori yashirin ma'no qatlamlarining bir tildan boshqasiga o'tkazilishi jarayonida yuzaga keladigan muvofiqlik va nomuvofiqlik holatlariga qaratilgan. Muallif presuppozitsion mazmunning tarjimada yo'qolishi, siljishi hamda qayta shakllanishi kabi uch xil natijani ajratib ko'rsatadi va ularning har biri uchun kompensatsiya yo'llarini taklif etadi.

Kalit so'zlar: presuppozitsiya, implikatura, lingvopragmatika, yashirin ma'no, tarjima strategiyasi, kooperatsiya prinsipi, qiyosiy tahlil, kompensatsiya.

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕСУППОЗИЦИИ И ИМПЛИКАТУРЫ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье в сопоставительном плане исследуется лингвопрагматическая природа презуппозиции и имплицатуры на материале узбекского и английского языков. Основное внимание уделяется случаям соответствия и несоответствия, возникающим при передаче скрытых смысловых слоёв из одного языка в другой. Автор выделяет три типа результата - утрату, сдвиг и повторное формирование презуппозиционного содержания при переводе - и предлагает способы компенсации для каждого из них.

Ключевые слова: презуппозиция, имплицатура, лингвопрагматика, скрытый смысл, переводческая стратегия, принцип кооперации, сопоставительный анализ, компенсация.

LINGUOPRAGMATIC FEATURES OF PRESUPPOSITION AND IMPLICATURE IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. The article offers a contrastive study of the linguopragmatic nature of presupposition and implicature drawing on Uzbek and English language data. Particular attention is paid to instances of correspondence and mismatch that arise when hidden layers of meaning are transferred from one language into another. The author distinguishes three outcomes - loss, shift and re-formation of presuppositional content in translation - and proposes compensation techniques for each of them.

Keywords: presupposition, implicature, linguopragmatics, implicit meaning, translation strategy, cooperative principle, contrastive analysis, compensation.

Kirish. Til birliklarining ma'no ko'lamini hech qachon faqat sintaktik qurilma va leksik tarkib bilan cheklanmaydi. Har qanday nutqiy ifoda o'z ichida aytilmagan, ammo tinglovchi tomonidan tiklanishi kutilgan mazmun qatlamini saqlaydi. Zamonaviy lingvopragmatikada bu qatlamni tavsiflash uchun ikki markaziy tushuncha - presuppozitsiya va implikatura qo'llaniladi. Birinchisi ifodaning haqiqiy talqin qilinishi uchun oldindan mavjud deb qabul qilinadigan bilim zaxirasini bildiradi, ikkinchisi esa muloqot ishtirokchilarining hamkorlik qoidalariga tayangan holda xulosalab oladigan qo'shimcha ma'nosini anglatadi. Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, o'zbek va ingliz tillari tipologik jihatdan bir-biridan uzoq turadi: birinchisi agglyutivativ tuzilishga, ikkinchisi analitik tuzilishga mansub. Bu farq yashirin ma'noni yuzaga chiqaruvchi vositalar tizimida ham namoyon bo'ladi. Ingliz tilida artikl, zamon-nisbat shakllari va bo'lishsizlik konstruksiyalari presuppozitsion signal vazifasini bajaradi; o'zbek tilida esa xuddi shu vazifa ko'makchi fe'llar, egalik qo'shimchalari, yuklamalar va so'z tartibi zimmasiga tushadi. Natijada tarjimon bir tildagi grammatik signalni boshqa tilda leksik yoki intonatsion vositalar bilan qayta tiklashga majbur bo'ladi.

Tadqiqotning maqsadi - ikki tilda presuppozitsiya va implikatura ifodalanishining pragmatik mexanizmlarini qiyoslash hamda ularning tarjimada saqlanish darajasini aniqlashdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida badiiy va publitsistik matnlardan olingan parallel parchalar, shuningdek ikki tildagi so'zlashuv nutqi namunalari xizmat qildi. Ishda qiyosiy-tipologik, komponent va pragmatik tahlil usullari birgalikda qo'llanildi.

1. Presuppozitsiya va implikatura nazariyasining shakllanish tarixi

Presuppozitsiya tushunchasi dastlab mantiq falsafasi doirasida shakllangan. G. Frege ismli ifodalarning ma'noga ega bo'lishi uchun referentning mavjudligi zarur ekanini ta'kidlab, keyingi barcha tadqiqotlar uchun asos yaratdi. P. Strouson bu qarashni tildagi tabiiy muloqotga ko'chirib, gapning haqiqat qiymati emas, balki uning umuman baholanishi mumkinligi presuppozitsiyaga bog'liq degan xulosaga keldi. Keyinchalik semantik yondashuv pragmatik yondashuv bilan almashtirildi: R. Stalneyker presuppozitsiyani gapning emas, so'zlovchining xususiyati sifatida talqin qildi va uni umumiy bilim maydoni tushunchasi orqali izohladi.

Implikatura nazariyasining poydevorini H. Grays qo'ydi. U muloqotni maqsadga yo'naltirilgan hamkorlik faoliyati deb qarab, miqdor, sifat, munosabat va uslub maksimalarini ajratdi hamda bu maksimalarning ataylab buzilishi natijasida qo'shimcha ma'no yuzaga kelishini asosladi. Grays g'oyalari keyinroq ikki yo'nalishda rivojlantirildi: neograysian oqim (L. Xorn, S. Levinson) maksimalarni umumlashtirishga intildi, relevantlik nazariyasi tarafdorlari (D. Sperber, D. Uilson) esa barcha maksimalarni yakka relevantlik prinsipiga birlashtirdi.

O'zbek tilshunosligida yashirin ma'no muammosi mustaqillik yillarida jadal o'rganila boshladi. Nutq faoliyati nazariyasi, matn lingvistikasi va pragmalingvistika bo'yicha olib borilgan ishlarda presuppozitsiya matn izchilligini ta'minlovchi omil sifatida talqin qilinadi. Quyidagi jadvalda nazariyaning shakllanishiga hissa qo'shgan olimlar va ularning asosiy ishlari xronologik tartibda keltirilgan.

1-jadval.

Presuppozitsiya va implikatura nazariyasi rivojlanishining asosiy bosqichlari

Olim	Yil	Asosiy asar	Nazariy hissa
G. Frege	1892	Über Sinn und Bedeutung	Referent mavjudligi shartini kiritdi; presuppozitsiyaning mantiqiy asosi
B. Rassel	1905	On Denoting	Aniqlovchi deskripsiya tahlili; presuppozitsiyani tasdiq tarkibiga kiritdi
P. Strouson	1950	On Referring	Presuppozitsiyani haqiqat qiymatidan ajratdi; tabiiy tilga tatbiq etdi
H. Grays	1975	Logic and Conversation	Kooperatsiya prinsipi va to'rt maksima; implikatura tushunchasi
Ch. Fillmor	1971	Verbs of Judging	Fe'l semantikasidagi presuppozitsion komponent
R. Stalneyker	1974	Pragmatic Presuppositions	Pragmatik presuppozitsiya; umumiy bilim maydoni (common ground)
S. Levinson	1983	Pragmatics	Presuppozitsion triggerlar tasnifi; umumlashgan implikatura
L. Xorn	1984	Toward a New Taxonomy for Pragmatic Inference	Q- va R-prinsiplar; shkalali implikatura nazariyasi
D. Sperber, D. Uilson	1986	Relevance: Communication and Cognition	Relevantlik prinsipi; kognitiv xulosalash modeli
Sh. Safarov	2008	Pragmalingvistika	O'zbek tili materialida pragmatik ma'no tahlili
M. Hakimov	2013	O'zbek tili matnining pragmatik tadqiqi	Matn izchilligida presuppozitsiyaning o'rni

Jadvaldan ko'rinadiki, tushunchaning mantiqiy talqinidan pragmatik talqinga o'tish XX asrning 70-yillariga to'g'ri keladi. Ayni shu davrda presuppozitsiya gapning ichki xususiyati emas, balki muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi kelishuv natijasi sifatida qarala boshladi. Bu burilish tarjimashunoslik uchun ham hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi, chunki tarjimon endi lisoniy birlikni emas, balki auditoriyaning bilim zaxirasini hisobga olishi lozim edi.

2. Presuppozitsiyaning o'zbek va ingliz tillaridagi lingvopragmatik xususiyatlari

Ingliz tilida presuppozitsion mazmuni yuzaga chiqaruvchi eng faol vosita - aniq artikl. "The manager approved the report" gapi menejerning ham, hisobotning ham suhbat ishtirokchilariga ma'lum ekanini oldindan qabul qiladi. O'zbek tilida artikl kategoriyasi mavjud emas, shu sababli bu vazifa boshqa vositalar orqali bajariladi: belgilov kelishigi, egalik qo'shimchalari, "o'sha", "ana o'sha", "mazkur" kabi ko'rsatish olmoshlari va so'z tartibi. Shu tariqa grammatik signal leksik-sintaktik signalga aylanadi.

Ikkinchi faol guruh - faktiv fe'llar. Ingliz tilidagi "realize", "regret", "know", "admit" fe'llari o'z to'ldiruvchisining haqiqiy ekanini presuppozitsiya qiladi. O'zbek tilida ularga "bilmoq", "tan olmoq", "afsuslanmoq", "anglab yetmoq" fe'llari muvofiq keladi va faktivlik xususiyati asosan saqlanadi. Ammo o'zbek tilida ko'makchi fe'lli qurilmalar qo'shimcha aspektual va modal ma'no yuklaydi: "aytib qo'ydi" shakli harakatning oldindan bajarilganini hamda so'zlovchining unga munosabatini bir vaqtda ifodalaydi. Ingliz tiliga tarjimada bu qo'shimcha qatlam ko'pincha yo'qoladi yoki qo'shimcha ravish orqali qoplanadi.

Uchinchi guruhni holat o'zgarishini bildiruvchi fe'llar tashkil etadi. "She stopped smoking" gapi ilgari chekish odati

bo'lganini presuppozitsiya qiladi; o'zbek tilidagi "U chekishni tashladi" muqobili xuddi shu mazmunni saqlaydi. Demak, bu guruhda tipologik farq presuppozitsion mazmunga ta'sir qilmaydi. Farq ko'proq ijtimoiy-madaniy presuppozitsiyalarda kuzatiladi: milliy urf-odat, murojaat shakli va hurmat darajasiga bog'liq bilimlar boshqa madaniyat vakili uchun avtomatik tiklanmaydi.

2-jadval.

Presuppozitsion triggerlarning o'zbek va ingliz tillarida qiyosiy tavsifi

Trigger turi	Ingliz tilida	O'zbek tilida	Tarjimadagi muvofiqlik darajasi
Aniqlik ko'rsatkichi	the manager, this book	menejer(i), mazkur kitob, o'sha kitob	Qisman - grammatik vosita leksik vosita bilan almashadi
Faktiv fe'llar	know, realize, regret, admit	bilmoq, anglab yetmoq, afsuslanmoq, tan olmoq	Yuqori - faktivlik xususiyati saqlanadi
Holat o'zgarishi fe'llari	stop, begin, continue, quit	tashlamoq, boshlamoq, davom etmoq	Yuqori - presuppozitsion mazmun to'liq o'tadi
Egalik va nisbat shakllari	his own decision	o'zining qarori, qarorining o'zi	O'rta - urg'u markazi siljishi mumkin
Iterativ ko'rsatkichlar	again, once more, still	yana, boshqatdan, hamon	Yuqori
So'roq konstruksiyalari	Why did you leave?	Nega ketdingiz?	Yuqori
Ko'makchi fe'lli qurilmalar	- (to'g'ridan-to'g'ri muqobili yo'q)	aytib qo'ydi, ko'rib chiqdi, yozib tashladi	Past - aspektual-modal qatlam yo'qoladi
Hurmat va murojaat shakllari	you (neytral)	siz / sen, -ngiz, aka, opa, domla	Past - ijtimoiy presuppozitsiya kompensatsiyani talab etadi
Milliy-madaniy realiyalar	Thanksgiving, common law	hashar, mahalla, sumalak	Past - izoh yoki adaptatsiya zarur

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, muvofiqlik darajasi presuppozitsiyaning qanday sathda kodlanganiga bog'liq. Universal kognitiv asosga tayangan triggerlar (holat o'zgarishi, iterativlik, so'roq) tarjimada deyarli to'liq saqlanadi. Grammatik sathda kodlangan triggerlar qisman o'zgaradi. Ijtimoiy-madaniy sathda shakllangan presuppozitsiyalar esa eng ko'p yo'qotishga uchraydi va tarjimondan qo'shimcha strategiya talab qiladi.

3. Implikatura turlari va ularning tarjimada berilishi

Grays ta'limotiga muvofiq implikaturalar konventsional va konversatsion turlarga bo'linadi. Konventsional implikatura muayyan leksik birlikning o'ziga xos xususiyati bo'lib, kontekstdan qat'i nazar yuzaga keladi. Ingliz tilidagi "but", "even", "therefore", "manage to" birliklari shunday xususiyatga ega. O'zbek tilida ularning muqobillari - "ammo", "hatto", "demak", "ishga muvaffaq bo'ldi" qurilmalari bo'lib, konventsional qatlam odatda saqlanadi.

Konversatsion implikatura esa kontekstga bog'liq. U maksimalarning buzilishi orqali hosil qilinadi. Masalan, "How was the lecture?" savoliga "The room was warm" javobi sifat va munosabat maksimalarining buzilishi hisobiga ma'ruzaning qiziq bo'lmaganini anglatadi. O'zbek tilida shunga o'xshash mexanizm faoliyat ko'rsatadi: "Ma'ruza qanday o'tdi?" savoliga "Xona issiq edi" javobi ayni shu xulosani beradi. Bu holda tarjima nisbatan oson kechadi, chunki xulosalash jarayoni lisoniy tuzilishga emas, umuminsoniy mantiqiy amalga tayanadi.

Eng murakkab holat shkalali implikaturalarda kuzatiladi. Ingliz tilidagi "some students passed" ifodasi "hammasi emas" degan xulosani keltirib chiqaradi. O'zbek tilidagi "ba'zi talabalar imtihondan o'tdi" muqobili ham shu xulosani beradi, ammo o'zbek tilida "ayrim", "ba'zi", "bir qancha", "qay bir" kabi noaniqlik ifodalovchi birliklar shkalada turlicha joylashadi va xulosaning kuchi bir xil bo'lmaydi. Shu sababli tarjimon miqdoriy shkalaning ekvivalent bo'g'inini tanlashda maxsus e'tibor talab qiladi.

3-jadval.

Implikatura turlari va ularning tarjimada namoyon bo'lishi

Implikatura turi	Yuzaga kelish mexanizmi	Ingliz tilidagi namuna	O'zbek tilidagi muqobil	Tarjima yechimi
Konventsional	Leksik birlikning doimiy xususiyati	He is poor but honest	U kambag'al, ammo halol	To'g'ridan-to'g'ri ekvivalent
Shkalali (miqdoriy)	Miqdor maksimasi	Some students passed	Ba'zi talabalar o'tdi	Shkala bo'g'inini moslashtirish
Umumlashgan konversatsion	Standart xulosalash	I broke a finger	Barmog'imni sindirdim	Egalik qo'shimchasi bilan aniqlashtirish
Xususiy konversatsion	Kontekstga bog'liq buzilish	The room was warm	Xona issiq edi	Kontekstni saqlash, izohsiz o'tkazish
Ironik	Sifat maksimasining buzilishi	What a brilliant idea!	Qanday zo'r fikr-a!	Yuklama yoki intonatsion belgi qo'shish
Xushmuomalalik implikaturasi	Uslub maksimasi va yuz nazariyasi	You might want to check this	Buni bir ko'rib qo'ysangiz bo'lardi	Modal-hurmat qatlamini qayta shakllantirish
Madaniy-shartli	Umumiy bilim maydonining farqi	That's not cricket	Bu insofdan emas	Funksional adaptatsiya

4. Tarjima strategiyalari va ularning miqdoriy taqsimoti

Yashirin ma'noni o'tkazishda tarjimon ixtiyorida bir necha strategiya mavjud. Birinchisi - to'g'ridan-to'g'ri ekvivalent tanlash: bu yo'l presuppozitsion asos ikki madaniyatda umumiy bo'lganda samarali ishlaydi. Ikkinchisi - leksik kompensatsiya, ya'ni manba tildagi grammatik signalning yo'qolishini yuklama, ravish yoki modal birlik hisobiga qoplash. Uchinchisi - eksplitsitlashtirish: yashirin mazmunni matn ichida yoki tarjimon izohida ochiq ifodalash. To'rtinchisi - funksional adaptatsiya, ya'ni madaniy realiyani qabul qiluvchi auditoriyaga tanish muqobil bilan almashtirish. Beshinchi holat - yo'qotish, bunda implikatura yoki presuppozitsion qatlam tarjima matnida umuman tiklanmaydi.

Tadqiqot doirasida badiiy va publitsistik matnlardan yig'ilgan 240 ta parallel kontekst tahlil qilindi. Har bir kontekstda yashirin ma'noning tarjimada qanday yo'l bilan berilgani qayd etildi. Olingan natijalar quyidagi diagrammada aks etgan.

1-diagramma. Yashirin ma'noni o'tkazish strategiyalarining miqdoriy taqsimoti (n = 240)

Strategiya	Ulush diagrammasi	%
To'g'ridan-to'g'ri ekvivalent	██	34%
Leksik kompensatsiya	████████████████████████████████	23%
Eksplitsitlashtirish	██████████████████████████	18%
Funksional adaptatsiya	██████████████	14%
Yo'qotish (kompensatsiyasiz)	██████████	11%

Diagramma ma'lumotlari tahlili bir necha muhim tendensiyani ko'rsatadi. Kontekstlarning uchdan bir qismidan ko'prog'ida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalent yetarli bo'lgan - bu yashirin ma'no mexanizmlarining sezilarli qismi universal kognitiv asosga tayanishini tasdiqlaydi. Leksik kompensatsiya ikkinchi o'rinni egallaydi va bu asosan artikl hamda ko'makchi fe'lli qurilmalar bilan bog'liq holatlarga to'g'ri keladi. Eksplitsitlashtirish va funksional adaptatsiya birgalikda deyarli uchdan bir qismni tashkil etadi, ular ko'proq madaniy presuppozitsiyalar sohasida qo'llaniladi. Yo'qotish holatlarining o'n bir foizni tashkil etishi esa tarjima jarayonidagi pragmatik zaxiraning cheklanganini bildiradi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yo'qotish holatlarining eng katta ulushi hurmat va murojaat shakllariga hamda ko'makchi fe'lli qurilmalarga to'g'ri keldi. Bu o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjimada ijtimoiy masofani ifodalovchi presuppozitsion tizim to'liq muqobil topmasligini ko'rsatadi. Teskari yo'nalishda, ya'ni ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjimada esa artikl orqali beriladigan aniqlik-noaniqlik oppozitsiyasi eng ko'p kompensatsiya talab qiladigan soha bo'lib qoldi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil natijalari quyidagi umumlashmalarni bayon etishga imkon beradi. Birinchidan, presuppozitsiya va implikatura o'zbek va ingliz tillarida bir xil pragmatik vazifani bajaradi, biroq ularni yuzaga chiqaruvchi lisoniy vositalar tizimi tipologik farqqa muvofiq turlicha tashkil topgan: ingliz tilida grammatik-morfologik signal, o'zbek tilida esa leksik-sintaktik va qo'shimchali signal ustunlik qiladi.

Ikkinchidan, yashirin ma'noning tarjimada saqlanish darajasi uning kodlanish sathiga bog'liq. Universal kognitiv asosga tayangan mazmun qatlamlari deyarli to'liq o'tadi, grammatik sathda kodlangan qatlamlar qisman o'zgaradi, ijtimoiy-madaniy sathdagi qatlamlar esa eng ko'p yo'qotishga uchraydi. Uchinchidan, tarjimon uchun eng samarali yo'l - presuppozitsion mazmunni matn sathida emas, balki auditoriyaning bilim maydoni sathida baholashdan iborat. Bu yondashuv leksik kompensatsiya, eksplitsitlashtirish va funksional adaptatsiya strategiyalarini asosli tanlash imkonini beradi hamda pragmatik ekvivalentlik darajasini oshiradi. To'rtinchidan, tadqiqot natijalari qiyosiy pragmatika va tarjima nazariyasi kurslarida, shuningdek ikki tilli lug'atlarning pragmatik izohlarini takomillashtirishda qo'llanilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish - presuppozitsion siljishlarni korpus asosida miqdoriy o'lchash metodikasini ishlab chiqishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Frege G. Über Sinn und Bedeutung // Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. – 1892. – Bd. 100. – S. 25–50.
- [2] Strawson P.F. On Referring // Mind. – 1950. – Vol. 59, No. 235. – P. 320–344.
- [3] Fillmore Ch.J. Verbs of Judging: An Exercise in Semantic Description // Studies in Linguistic Semantics. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971. – P. 273–289.
- [4] Karttunen L. Some Observations on Factivity // Papers in Linguistics. – 1971. – Vol. 4, No. 1. – P. 55–69.
- [5] Stalnaker R. Pragmatic Presuppositions // Semantics and Philosophy. – New York: New York University Press, 1974. – P. 197–214.
- [6] Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
- [7] Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
- [8] Horn L.R. Toward a New Taxonomy for Pragmatic Inference: Q-based and R-based Implicature // Meaning, Form, and Use in Context. – Washington: Georgetown University Press, 1984. – P. 11–42.
- [9] Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. – Oxford: Blackwell, 1986. – 279 p.
- [10] Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 138 p.
- [11] Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – 2nd ed. – London – New York: Routledge, 2011. – 332 p.
- [12] Hickey L. The Pragmatics of Translation. – Clevedon: Multilingual Matters, 1998. – 242 p.